

ภาคผนวก

เจ้าหน้าที่หอสมุด

สังเขปเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต่างประเทศ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สังเขปพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้อ้างอิงจากหนังสือ “วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของ ทวีศักดิ์ ญาณประทีป (ม.ป.ป.) ผู้วิจัยได้เรียงลำดับการนำเสนอตามปีที่เสด็จประพาสก่อนหลัง โดยเริ่มจากพระราชนิพนธ์ที่เสด็จประพาสก่อนเรื่อยไปจนถึงการเสด็จประพาสครั้งหลังสุด ดังนี้

จดหมายเหตुरายวัน ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ
รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ได้มีหนังสือเกี่ยวกับเรื่องเสด็จประพาส ดังนี้

1. จดหมายเหตุทางราชการ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์
2. พระราชหัตถเลขา มีพระราชทานมายังกรมการผู้รักษาพระนคร
3. จดหมายเหตुरายวัน ระยะทางเสด็จประพาส มิได้พระราชทานถึงผู้ใด

จดหมายเหตुरายวัน ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 109 เป็นบันทึกไว้สำหรับความทรงจำมิใช่สำหรับให้ผู้อื่นผู้ใดอ่าน ฉะนั้นจึงมีคำเป็นอันมากซึ่งผู้อยู่ใกล้ชิดพระองค์เท่านั้นจึงจะเข้าใจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ ฯ ในวันพุธที่ 16 เมษายน ร.ศ. 109 โดยเรือพระที่นั่งอูบลบุรทิศ

ในการทรงพระราชนิพนธ์พระองค์ทรงแทรกอารมณ์ขันไว้ด้วยเสมอ เช่น เมื่อคราวเสด็จประพาสร้านกาศบราเทอร์ ทรงสอบถามราคามืด เจ้าของร้านบอกราคาแพงจึงมิได้ทรงซื้อแต่ได้ทรงเจรจาเป็นที่ขบขัน

“...ไปห้างกาศบราเทอร์ที่อยู่ตรงข้ามด้วย ราคาแพงจนน่าหัวเราะ มืดแปดคมเล่มหนึ่งเราถามราคาบอกว่า 14 เหรียญ เราถามว่ามีคนจะฆ่าคนได้หรือไม่ มันตอบว่าไม่ได้ เราว่าเออจริงอยู่มิดนี้จะมีคนฆ่าคนไม่ได้ แต่ราคาของมิดอาจจะฆ่าคนได้ ได้ฮากันลั่นไปทั้งห้าง...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรุปผลของการเสด็จประพาสคราวนี้ว่า
“ได้ผลดี ถึงแม้จะทรงเหน็ดเหนื่อย ตรากตรำพระวรกายบ้าง แต่ก็ได้ผลคุ้มค่า

“...เที่ยวคราวนี้นับว่ามีกำไรอย่างยิ่งทั้งทางราชการและร่างกาย ถึงว่ามีไม่สบายด้วย
เมื่อยขบอันใดอยู่ไหน ๆ ก็คล้ายทั้งนั้น แต่นั่งมากเขียนหนังสือมากก็เมื่อยมากแต่ไม่ถึงเจ็บไข้ ถ้าจะ
คิดถึงชั่วโมงในเวลาที่ได้นอน ในเวลาไปเห็นจะไม่เกินวันละ 5 ชั่วโมง เพราะวันที่ได้นอนถึง 8
ชั่วโมงนั้นไม่มีใครจะมี แต่การกินนั้นดีกว่า ข้าวกินข้าวได้มากกว่ากินไม่ได้ การเลี้ยงที่เมืองระนองกับ
เมืองโทรเป็นดีมาก ส่วนครัวพระภักดีเขาทำดีสาหัส ใน 67 วัน มีเวลากินไม่ร่อยร่อยทีเดียว ถ้าคิด
ถวญกำไรในร่างกาย เป็นอันได้เลือดเนื้อกลับมามากกว่าเมื่อแรกไปหน่อยหนึ่งเป็นแน่...”

จดหมายเหตुरายวัน ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสเกาะชวา 3 ครั้ง ในการเสด็จ
ประพาสครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2413 มีแต่จดหมายเหตุที่เจ้าพนักงานแต่ง ครั้งที่ 2 เสด็จเมื่อ
ปีวอก พ.ศ. 2439 ทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายเหตुरายวัน และครั้งที่ 3 เสด็จเมื่อปีฉลู
พ.ศ. 2444 ทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายเหตुरายวันระยะเวลาเสด็จประพาสชวาค้างครั้งหลัง ในการ
เสด็จประพาสชวาครั้งที่ 2 นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อเรื่องไว้ว่า
“ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ โดยเรือพระที่นั่ง
มหาจักรี เมื่อวันเสาร์ที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2439 การเสด็จประพาสเมืองชวาครั้งนี้สืบเนื่องมาจาก
พระองค์ทรงหายจากพระอาการประชวรแต่ยังไม่ทรงเป็นปกติ แพทย์ผู้ถวายการรักษาได้ถวาย
คำแนะนำให้ทรงเปลี่ยนที่เปลี่ยนอากาศ จึงทรงเลือกเสด็จประพาสเมืองชวา

ครั้นเสด็จกลับจากชวามาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว พระองค์พอพระราชหฤทัยในการเสด็จครั้งนี้
มาก เนื่องจากทรงได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ และสะดวกสบายทุกอย่าง ทรงปรารภไว้ใน
จดหมายเหตुरายวัน วันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2439 ว่า

“การที่ไปเที่ยวเป็นสุดสิ้นเรื่องเพียงนี้ มีแต่ที่จะรุดถึงผู้ซึ่งได้พบปะกัน ที่มีมิตรสนิทสนมกัน และได้รับรองให้มีความสุขในเวลาไปจากบ้านเมือง และทั้งประเทศที่ได้ไปเห็นเป็นที่สนุกสนาน ทั้งเป็นที่ควรสรรเสริญในการปกครองแลความน้ำใจดีของคนทั้งปวง เป็นเครื่องประกอบให้เราได้ความสุขสบายจนคืนมาบ้านเมืองเหมือนอย่างแต่ก่อน มีอย่างเดียว แต่ที่จะต้องนึกถึงด้วยความขบใจแลความพอใจจนตลอดเวลาที่เรามีชีวิต”

พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2440 ด้วยเรือพระที่นั่งมหาจักรี โดยมีพระราชประสงค์เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ และทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ของประเทศเหล่านั้น ในอันที่จะนำสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรมาปรับปรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญยิ่งขึ้น พระราชหัตถเลขานี้มีพระราชทานมาเป็นการส่วนพระองค์ถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในระหว่างที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป

พระราชหัตถเลขานี้ มีลักษณะคล้ายจดหมายเหตुरายวัน โดยพระองค์ทรงเล่าเรื่องการปฏิบัติพระราชภารกิจในพระราชหัตถเลขาทุกวัน บางเมืองทรงมีเวลาทรงพระราชหัตถเลขาได้มาก เพราะไม่มีพระราชภารกิจสำคัญติดอยู่ก็มีความละเอียดพิสดาร แต่บางเมืองมีพระราชภารกิจมาก ก็มีแต่ความสังเขป ไม่เท่ากันหมด พระองค์มีพระราชหัตถเลขาที่เมืองใด ก็ได้ทรงจารึกชื่อเมืองนั้นไว้พร้อมทั้งวันที่ สำหรับคำขึ้นต้นพระราชหัตถเลขานี้ทรงใช้ว่า “ถึงแม่เล็ก” ส่วนคำลงท้ายในฉบับแรก ๆ ไม่มี แต่มีพระปรมาภิไธยว่า “จุฬาลงกรณ์ พร.” ตั้งแต่ฉบับที่ 25 เมืองฟลอเรนซ์ (12 มิ.ย. ร.ศ. 116) จึงปรากฏคำลงท้ายว่า “ผู้ที่รักของแม่เล็ก”

ในพระราชหัตถเลขาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปคราวนี้ มีโคลงพระราชนิพนธ์ที่ติดอยู่ในหัวใจคนไทยโคลงหนึ่ง ซึ่งมักมีผู้กล่าวอ้างกันอยู่เสมอ เป็นความจริงที่คมตะได้แนวความคิดทางปรัชญาโลกเล็กซึ่งโคลงบทนี้พระราชทานไว้ในสมุดวันประสูติของพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เมื่อคราวเสด็จกรุงย่นีวา ความว่า

“ผู้คนกำเนิดคล้าย	คลึงกัน
ใหญ่ย่อมเพศผิวพรรณ	ต่างบ้าง
ความรู้้อจเรียนทัน	กันหมด
ยกแต่ชั่วดีกระด้าง	อ่อนแก่ฤาไหว”

จดหมายเหตุรายวัน ระยะเวลาเสด็จประพาสชาวครั้งหลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชาวครั้งนี้เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2444 นับเป็นการเสด็จประพาสชาวเป็นครั้งที่ 3 พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี จนวันที่ 9 ถึงเกาะตังกี เมืองปาหัง ทอดพระเนตรดาวหาง ทรงบันทึกว่า

“อากาศใสตลอดทั้งวัน มีลมไม่ร้อนมากนัก คำมาตรงเกาะตังกี แขวงเมืองปาหัง เห็นดาวหางขึ้นทิศตะวันตกอยู่ตะวันตกของดาวไถค่อนข้างน้อยหนึ่ง ไม่แลเห็นเป็น 3 หางดังที่กล่าว ถ้าแลดูด้วยตาเปล่าอาจจะเห็นได้ว่าเป็น 2 หางโดยพรา ๆ แต่เมื่อดูด้วยกล้องเห็นเป็นหางเดียว...”

การต้อนรับของชาวชวานั้นมีประเพณีการต้อนรับ คือ ผู้น้อยต้องจูมมือผู้ใหญ่ เมื่อครั้งเสด็จชวคราวก่อน พระองค์ไม่ทรงยินยอมให้จูมกร เพราะเห็นว่าเป็นการกระทำอย่างธรรมเนียมชาวยุโรปที่ผู้ชายจูมมือผู้หญิง แต่การเสด็จประพาสคราวนี้ทรงยอมให้จูมกรโดยดี

“พอถึงประตูปางรันอิปติมังกุมิ ปางรันเปียกมารับแล้วก็พบแถวปางรันทั้งปวงจับมือตักบาตร แล้วจึงถึงคราน์ปรีนซ์ทางกรมาให้จูม เรายื่นมือให้ คราวนี้ไม่ได้เกิดก้อยร้อยความดี พวกกันเดินเข้าประตูขึ้นในไปจนถึงหลังขวางหน้าปัณฑโป สุลต่านและเรสิดนต์ออกมาคอยรับอยู่ที่นั่น”

พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108, 109, 117, 120

ระยะทางที่เสด็จประพาส คือ แหลมมลายูนั่น แต่เดิมเรียกเป็น 2 ชื่อ คือ บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสยาม ได้แก่ มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และปัตตานี เรียกว่า

“หัวเมืองปักชีใต้” บรรดาหัวเมืองที่อยู่ทางชายทะเลอ่าวเบงกอล ได้แก่ มณฑลภูเก็ตเรียกว่า “หัวเมืองชายทะเลตะวันตก” หรือ “หัวเมืองฝ่ายตะวันตก” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระองค์แรกที่ได้เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก และหัวเมืองมลายูประเทศราช คือ เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู

การเสด็จประพาสหัวเมืองนั้นนอกจากจะเป็นการพักผ่อนตามคำแนะนำของแพทย์หลวงแล้วยังเป็นการตรวจราชการและดูแลทุกข์สุขของราษฎรอีกด้วย ซึ่งเป็นการดีกว่าการรับรายงานของเจ้าเมืองแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้นการเสด็จประพาสแหลมมลายูทั้ง 4 คราวจึงได้ประโยชน์ในด้านนี้มาก

พระราชหัตถเลขา ร.ศ. 108, 117 ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี ส่วนพระราชหัตถเลขา ร.ศ. 109 ทรงมีถึงที่ประชุมเสนาบดีที่อยู่รักษาพระนคร ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ และข้าราชการสำคัญอื่น ๆ และในปี ร.ศ. 120 มีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการแต่ผู้เดียว

พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีมาถึงผู้รับแต่ละครั้ง พระองค์ทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้ทอดพระเนตร ว่าได้ทรงพบปะกับผู้ใด ทรงทำอะไรบ้าง พระองค์ทรงเล่าอย่างละเอียด ถ้าเป็นข้อที่เกี่ยวข้องด้วยราชการ นอกจากจะทรงเล่าเรื่องแล้ว จะส่งความให้ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบดำเนินการแก้ไขด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความละเอียดลออ วรณกรรมที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นจึงมีความประณีตมาก จะเห็นได้จากการบรรยายถึงสิ่งใด พระองค์ทรงบรรยายไว้อย่างแจ่มแจ้ง อย่างที่ทรงเล่าเรื่องบ้านพระยาไชยาว่า

“...ตพานที่ขึ้นนั้นอยู่ตรงบ้านพระยาไชยา ริมคลองเป็นที่ลุ่มน้ำทะเลท่วมถนน ต้องถมสูงขึ้นประมาณสองศอกดีกระดานไว้ ฟากถนนข้างซ้ายมือเป็นส่วนมะพร้าวของพระยาไชยาปลูก

ดูยอดไปถึงงามดี มีมะพร้าวมากทำอย่างเกาะสมุย ที่ดอนริมตะพานมีบ้างก็ปลูกโรงเรือน โรงงานขึ้น
ไปสักสองเส้นเศษๆสามเส้น ถึงสนามหญ้าหน้าบ้านพระยาไชยา ถมดินสูงพื้นน้ำทะเลท่วม
กว้างขวาง ปลูกต้นมะลิฉัตรขนาดใหญ่ ต้นสายหยุด ต้นกระดังงารายรอบ มีดอกดกเต็มต้นทั้งสาม
อย่าง จนส่งกลิ่นหอมไปทั่วบริเวณเหล่านั้นได้ ฟากสนามข้างริมคลองมีเรือนห้าห้อง เชลียงรอบ
ใหญ่หลังหนึ่ง เรือนสามห้องสกัดหัวท้ายข้างละหลัง ชานกว้างปูกระดานเป็นที่ซึ่งพระยาไชยาเรียก
เองว่าเสตชันสำหรับเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่มาก ในเรือนหลังใหญ่มีห้องนอนสองห้อง ตั้งเตียงมี
มุ้งม่านพร้อม...”

พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน

พระราชนิพนธ์ ไกลบ้านนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์
เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง (27 มีนาคม 2449) เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์
พระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิศานทร (ทรงเรียกว่า “หญิงน้อย”) ซึ่งสนอง
พระเดชพระคุณในตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในสมัยนั้น พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์นี้
พระราชทานพระบรมราชานุญาตมาให้ผู้อื่นได้อ่านบ้าง

พระราชหัตถเลขานี้มีทั้งสิ้น 43 ฉบับด้วยกันใช้เวลาทรงพระราชนิพนธ์ติดต่อกัน 225 दिन
พระราชหัตถเลขามีคำขึ้นต้นว่า “หญิงน้อย” และลงพระปรมาภิไธยว่า “จุฬาลงกรณ์ ปร.” ไม่มี
คำลงท้าย ยกเว้นพระราชหัตถเลขาฉบับสุดท้ายมีคำลงท้ายว่า “ใจเต็นที่จะได้พบกันเดี๋ยวนี้
หนังสือนี้จากพ่อผู้มีความรักยิ่ง”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายถึงการเดินทางตั้งแต่เสด็จลงเรือ
มหาจักรีจากกรุงเทพ ฯ เสด็จถึงสิงคโปร์ แล้วลงเรือชักชั้นต่อไปจนถึงทวีปยุโรป เสด็จขึ้นบกที่อิตาลี
ระหว่างทางได้แวะเมืองต่าง ๆ เมื่อขึ้นบกที่อิตาลีแล้วเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในยุโรป คือ
ฝรั่งเศส อังกฤษ เยอรมัน สวิตเซอร์แลนด์ เบลเยียม เดนมาร์ก นอร์เวย์ ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดี
จากกษัตริย์ เจ้านายและประชาชนของประเทศเหล่านั้น ในการเสด็จพระราชดำเนินกลับนั้น เสด็จ
ลงเรือพม่าที่เมืองเนเปิล แล้วแวะตามสถานที่ต่าง ๆ จนมาถึงปอตเสดจึงเสด็จลงเรือชักชั้นต่อมา
จนถึงปิ้ง

พระราชนิพนธ์ 'ไกลบ้าน' เป็นหนังสือที่ดีอย่างแท้จริง เพราะสำนวนภาษาอ่านง่าย ไพเราะแจ่มแจ้ง และเพลิดเพลิน จะอ่านในด้านแสวงหาความสบายใจ เบาสมองก็ได้ จะอ่านในด้านหาความรู้ก็ได้ หรือจะอ่านเพื่อแสวงหาคติธรรมก็มีหลายตอน พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเล่มนี้ด้วยพระวิจยารณญาณอันสุขุมรอบคอบประกอบด้วยพระปรีชาญาณอันสูงส่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำเปรียบเทียบกับได้อย่างเหมาะสม อ่านแล้วทำให้เห็นคล้อยตาม และเกิดภาพพจน์ ดังพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 11 คืบที่ 37 พระองค์ทรงเปรียบเทียบความรู้สึกของคนที่ยึดถึงบ้านว่าเหมือนคนติดเหล้า

“วันนี้ที่ 3 พฤษภาคม พึ่งได้รับหนังสือฉบับแรกที่มีมา ลงวันที่ 30 มีนาคม คิดดูเวลากว่า 30 วัน จึงได้รับจดหมายจากบางกอก ออกจะมีความเดือดร้อน ที่บางกอกคงจะเหมือน ๆ กันทุกวัน เห็นจะเคยไปได้บ้าง แต่ที่มาไกลยิ่งเห็นแปลก ยิ่งกลับคิดถึงบ้าน ไม่ยกเพลิน คนคิดถึงบ้านน่ากลัว จะเหมือนกับคนที่ติดเหล้า ที่ร้อนฤาหนาวก็ต้องกินเหล้า เป็นต้น นี่ร้อนก็คิดถึงบ้าน หนาวก็คิดถึงบ้าน สนุกก็คิดถึงบ้าน ไม่สนุกก็คิดถึงบ้าน เอนิยายไม่ได้”

พระราชนิพนธ์เรื่อง 'ไกลบ้าน' นี้ พระองค์ทรงสรุปเรื่องทวีปยุโรปไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 43 คืบที่ 225 ว่าประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปนั้นเจริญทางวิทยาศาสตร์สูงสุด ประชาชนสะดวกสบายด้วยประการทั้งปวง แต่สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงความเจริญทางด้านวัตถุเท่านั้นซึ่งเจริญจนตามไม่ทัน ความว่า

“พื้นที่ภูมิประเทศยุโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว แต่ความรู้ในประเทศยุโรป ไม่ใช่แต่เวลาที่กำลังเดินขึ้นสู่ความเจริญ มันกำลังเดินกระโดดโลดโผนซึ่งจะเดินตามยาก”